

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
Кафедра історії
Асоціація істориків вищої школи України

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ:

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Засновано 1989 р.

Випуск 35

Київ 2013

О. Є. Пилипенко

УДК: 94(477) «1885–1918»

ЕКСПОРТ ЦУКРУ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ПЕРСІЇ НАПЕРЕДОДНІ Й У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається малодосліджений аспект української історії — торговельні відносини між українськими землями Російської імперії та Персією на початку ХХ ст. Зокрема, досліджується стан експорту українського цукру.

Ключові слова: Україна, Персія, Російська імперія початку ХХ ст., цукор, торгівля.

В статье рассматривается малоисследованный аспект украинской истории — торговые отношения между украинскими землями Российской империи и Персией в начале ХХ в. В частности, исследуется ситуация с экспортом украинского сахара.

Ключевые слова: Украина, Персия, Российская империя начала XX в., сахар, торговля.

In scientific article author research problem of history economics relationships between Ukraine and Persian country in Russian empire period. Main attention is paid to an analyze of sugar export to this country. External economic relations of Ukrainian lands in the Russian empire with Persia the day before and in the years of First World war remain a scantily explored theme. There is only separate information about foreign trade of the Russian empire and Persia. Official statistics of those years divided all outbound of commodities into two categories: export to the European countries and to Asia. Sugar was taken out mainly through the Baku custom.

With beginning of the First World war prices in Persia began incredibly to grow. A rich buyer and agiotage demand appeared. It created subsoil for speculations. Businessmen bought up sugar directly on sugar-houses.

Keywords: Ukraine, Persia, Russian empire in early 20s *et.*, sugar, trading.

Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель Російської імперії з Персією напередодні та в роки Першої Світової війни залишаються малодослідженою темою. Є лише розрізнені дані про зовнішню торгівлю Російської імперії та Персії. До певної міри це питання дають змогу порушити архівні документи, які збереглися в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві й стосуються вивезення цукру з українських губерній до Персії. Саме на підставі цих архівних документів і спробуємо розкрити цю недостатньо висвітлену сторінку історії економічних відносин між двома державами.

Про роль, яку відігравала торгівля з Персією для Російської імперії, свідчить те, що після запровадження 1881 р. нових тарифів на імпортовані товари єдиний виняток було зроблено для товарів, які завозилися з Персії й Туреччини. Іншим яскравим свідченням важливості українсько-перських економічних відносин було те, що сам перський шах нагородив Л. Бродського орденом за внесок у забезпечення цієї країни солодким продуктом. А справа відбувалася так: 6 березня 1891 р. Київський губернатор доповідав у листі за № 984 губернатору Київської, Волинської і Подільської губ., що мешканець м. Києва, спадковий почесний громадянин Лев Ізраїльович Бродський надав фірман на пожалування йому від Перського шаха орден Лева і Сонця 2-го ступеня, а також лист перського посланця, де він просив Найвищого дозволу на право носити цей орден. При цьому губернатор повідомляв: за зібраними даними з'ясувалося, що відносно способу життя,

моральної та політичної надійності Л. Бродський ні в чому ганебному помічений не був, під слідством не перебував.

Після запиту Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ, за що саме пожалуваний був Орден Лева і Сонця, 1 квітня 1891 р. в листі за № 1661 Київський губернатор повідомив міністру іноземних справ Російської імперії, що Орден Лева і Сонця Перський шах пожалував почесному громадянину Бродському за послуги з розвитку торгівлі цукром у Персії. 30 квітня 1891 р. російський імператор після доповіді Міністра іноземних справ дав розпорядження про дозвіл Льву Бродському носити орден. 21 червня 1891 р. на підставі ст. 413 Т. II Загальних губернських закладів, виданих 1876 р. Генерал-губернатор Південно-західного краю дозволив Л. Бродському прийняти й носити іноземний орден [7].

Архівні дані переконують нас, що торгівля цим потрібним для східних країн продуктом тривала й надалі. Так, аналіз та зіставлення даних російської офіційної статистики про вивезення цукру до Персії з даними іноземних митниць про надходження цукру на місцевий ринок показує, що вже на 1 вересня 1908 р. кількість цукру, заявленого до вивезення в Персію, перевищувала кількість запланованого експорту цього продукту згідно з міжнародними угодами більше як на 1 млн. пуд. [10].

З цього можна було зробити висновок, що весь цей надлишок цукру з України було відправлено буцімто як конвенційне вивезення. Ці зловживання порушували інтереси великої кількості підприємців і позбавляли сили виконати зобов'язання Росії перед іншими конвенційними державами. Уряд запровадив щодо цукру ті самі заходи, що й для вивезення інших товарів на конвенційні ринки, а саме: призначив для кожного окремого року відповідний контингент, який розподілявся між усіма заводами імперії. Незалежно від цього Міністерство фінансів визнало за необхідне підпорядкувати вивезення цукру до Персії дії особливих правил, які забезпечували б дійсне надходження на перський ринок цукру, який випустили російські митниці з призначенням саме до цієї країни [12]. Ці правила були встановлені ще 1886 р. [1].

Офіційна статистика тих років поділяла весь вивіз товарів на дві категорії: експорт до європейських країн і до азійських. На жаль, скупі статистичні дані не виділяють окремо експорт до кожної країни. Але маємо дані про весь експорт цукру до країн Азії протягом тривалого періоду. За даними Київського відділення імператорського Російського технічного товариства, з цукрових і рафінадних заводів України і Росії за 14 років було вивезено таку кількість цукру (Табл. 1), зокрема й до Персії [10].

Табл. 1

Роки	Експорт до Азії, пуди		
	Рафінаду	Цукру піску	Всього
1895–1896	1 333 262	505 375	1 838 637
1896–1897	1 685 115	714 724	2 399 839
1897–1898	1 754 163	411 321	2 165 484
1898–1899	1 945 000	530 656	2 475 656
1899–1890	2 307 245	568 604	2 875 849
1900–1901	2 280 334	457 324	2 755 658
1901–1902	3 022 067	674 948	3 697 015
1902–1903	3 078 747	751 132	3 829 879
1903–1904	3 272 970	542 720	3 815 690
1904–1905	3 358 379	563 826	3 922 205
1905–1906	3 135 964	251 984	3 387 948
1906–1907	3 428 803	539 972	3 968 775
1907–1908	3 489 260	585 046	4 074 306

Джерело: ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 243.

Вивоз сахара из свекло-сахарных и рафинадных заводов
за последние 14 лет — 1895–1908 гг.

У цій справі перше місце належало цукровим заводам Правобережної України. Так, наприклад, лише з Волинської губ. 1905 р. через митні заклади було вивезено 150119 пуд. цукру на суму 300277 руб. [8]. Росія, яка вступила з 1 вересня 1908 р. на 5 років, тобто до 1 вересня 1913 р., до Брюссельської міжнародної цукрової Конвенції, взяла на себе зобов'язання відповідно до підписаного 6–19 грудня 1907 р. Акта обмежити на вказаний строк вивезення цукру на світові ринки 1 млн. т (61 млн. пуд.). Це було зроблено, щоб за рахунок цієї кількості зазначене вивезення не перевищувало з 1 вересня 1907 по 1 вересня 1909 рр. 300 тис. т (18,3 млн. пуд.), а в кожний з інших 4-х періодів — 200 тис. т (12,2 млн. пуд.) [2].

Згідно з тим самим Актом вивезення вітчизняного цукру до Персії, а також до інших сусідніх з Росією держав (сухопутним і морським шляхом), за винятком Азійської Туреччини, залишалося вільним без будь-яких обмежень. Дбаючи про те, щоб конвенційне вивезення цукру велося в межах норм, Міністерство фінансів Росії відповідно до рішень загальноімперського з'їзду цукровиробників 23–24 травня 1908 р. призначило квоту розподілу вивізних контингентів цукру між усіма заводами імперії. Вивезення цукру з заводів допускалося не інакше як за особливими посвідченнями акцизного нагляду (Конвенційні посвідчення).

Вивезення цукру для періодів 1907–1908 рр. та 1908–1909 рр. розподілило Міністерство промисловості й торгівлі 1 липня 1908 р. в кількості ли-

ше 8 млн. пуд, чого для українського регіону явно бракувало. Іншу частину призначеного для цих періодів контингенту, тобто 10,3 млн. пуд., передбачалося розподілити з 1 вересня 1908 р. після отримання даних про вивезення цукру без конвенційних свідоцтв з 1 вересня 1907 р. по 1 липня 1908 р. Але після того як згодом з'ясувалося, що за вказаний термін з призначених 18,3 млн. пуд. уже вивезено близько 10,5 млн. пуд., додатково конвенційний контингент не розподілявся.

Циркуляр Міністерства фінансів від 13 серпня 1909 р. за № 1878 про вивезення в кампанію 1909–1910 рр. цукру до держав, зазначених у акті 19 грудня 1907 р., де зазначалося «даю вам знати, що Андрушівський цукровий завод має право вивозити за кордон цукор протягом зазначеної кампанії згідно з Брюссельською конвенцією — всього 38 тис. 758 пудів цукру». Цей завод мав право вивозити цукор також за циркуляром Міністерства фінансів від 19 травня 1909 р. за № 1845 про перенесення невикористаного права конвенційного вивезення (графа 11), якщо таке збереглося за заводом до 19 серпня 1909 р. [4].

З 1 вересня 1909 р. по 1 вересня 1910 р. було відпущено цукру в мішках до Фінляндії та Персії в указаній кількості за посвідченнями окружних цукрово-майнових управлінь: 12 934 пуд. до Фінляндії й 22 590 пуд. — до Персії. Причому до Фінляндії відпуск тривав протягом року, а до Персії — з 15 травня по 1 вересня 1909 р.

За даними Департаменту митних зборів і Міністерства фінансів, можна загалом розрахувати надходження цукру у млн. пудів на іноземні ринки (Табл. 2) в 1907–1909 рр. [3, с. 175].

Табл. 2

Періоди	Загальне вивезення	Вільне до Фінляндії	Вивезення до Персії	Цукру всього до різних країн	Конвенційне вивезення
1907–1908	18,02	1,92	4,13	6,05	11,97
1908–1909	16,32	3,66	3,91	7,57	8,75
Всього:	34,34	5,58	8,04	13,62	20,72

Ми навмисно навели дані про вивезення цукру на конвенційні ринки, щоб їх порівняти. З цього видно, що експорт цукру до Персії після 1907 р. перевищував експорт до Фінляндії. А це були ринки, на які за міжнародними угодами Росія мала виключне право.

Таким чином, на кінець періоду 1908–1909 рр. реальне вивезення цукру перевищило визначену для Росії вивізну норму — 18,3 млн. пуд. майже на 2,5 млн. пуд. і досягло 20,72 млн. пуд. Можливості перевезення цукру з України та Росії на ринки Близького Сходу передбачалися ще 1907 р.,

коли під час вироблення в постійній комісії у Брюсселі умов приєднання Росії до цукрової Конвенції представники заінтересованих урядів звернули увагу на те, що російський цукор, заявлений для вивезення морським шляхом до Фінляндії, може також спрямовуватися й на конвенційні ринки [6]. А також норми, якими було обмежено участь Росії у постачанні цукром цих ринків, можуть бути підвищені.

Поділяючи ці перестороги, російський уряд через своїх делегатів обіцяв ужити заходів для розвитку належної експортної торгівлі цукром з країнами Близького Сходу. З цією метою уряд зобов'язався в кінці кожного періоду порівнювати кількість зареєстрованого на російських митницях цукру, вивезеного до Персії, з кількістю справді відправленого на перський ринок і різницю зараховувати в контингент наступного періоду. Але практика показала, що лише цим заходом неможливо запобігти згаданим зловживанням.

Циркуляром Міністерства фінансів від 30 квітня 1909 року за № 1839 було встановлено, що залікові по акцизу квитанції за цукор, який вивозиться до Персії, мають видаватися лише після отримання посвідчень залізниць про дійсний експорт цукру, сплату з нього мита і відпуск для внутрішнього вжитку Персії. Цей захід спрямовувався проти зловживань, які порушували інтереси країн, з якими Росія була пов'язана Брюссельською угодою.

Про новий порядок вивезення українського цукру було повідомлено представницькому органу Брюссельської конвенції — постійній міжнародній цукровій комісії. Це питання порушувалося на черговій сесії на початку липня 1911 р. в Брюсселі за участю російської делегації, до складу якої входили члени уряду (дійсний статський радник Прилежаєв, статський радник Нарден) та представники цукрової промисловості (О. А. Бобринський та М. Ю. Цехановський). Після виступу Прилежаєва сесія погодилася збільшити, як виняток, вивізну квоту для Росії «в зв'язку з певними внутрішніми обставинами». За даними Всеросійського товариства цукрозаводчиків, з 1 вересня 1911 по 1 вересня 1912 рр. було вивезено 898 328 пуд. цукру-піску і 4 459 737 пуд. рафінаду. А загальна кількість цукру, експортованого до Персії в ці роки, досягла 5 358 065 пуд. [11].

Цукор вивозився переважно через Бакинську митницю [5]. Про те, що експорт цукру з України до Персії набув загальнодержавної ваги, свідчить значна кількість нарад, які розглядали проблеми в цьому виді торгівлі. Так, головним предметом засідання Біржового комітету в м. Баку 26–27 листопада 1915 р. було врегулювання вивезення цукру до Персії. Виступали з цього питання товариш Голови Біржового комітету О. І. Манчо, члени комітету М. Ш. Асадулаєв, К. Л. Бардський, А. Г. Вачьянц, П. А. Князев, Л. Л. Самельсон, А. І. Сапаров, Ф. Ф. Скрепінський і М. М. Шумахер, пред-

ставник від виробників цукру України з м. Києва пан Евенсон, представник від купців пан Скобелев та секретар Р. Н. Халіф. Отже, присутність українських ділових кіл на всіх важливих нарадах засвідчує велику роль питання для цукрової промисловості України.

Начальник Кавказького військового округу запропонував представнику Міністерства фінансів розподілити експортований цукор між митницями у визначених щомісячних частках. В свою чергу, Кавказький митний інспектор повідомив, що 1913 р. через Кавказький кордон до Персії вивезено 4 786 377 пуд., а через Закаспійську митницю — 706 177 пуд. цукру. Таким чином, 7/8 всього цукру, який вивозився з України до Персії, пройшло через Кавказьку митницю і 1/8 — через Закаспійську. 1913 р. через Бакинську митницю вивезено до цієї південної країни 3 660 836 пуд., через Джульфінську — 1 098 861 пуд. і через Шахтактинську — 26 680 пудів.

За інформацією О. І. Манчо, з 1 січня по 25 листопада 1915 р. до Персії через залізничну лінію Петровськ — Баку було вивезено 2 млн. 170 тис. пуд. цукру. З цією метою було надано 117 вагонів у Петровськ для слідування морським шляхом та через Балоджари і Баку [9, арк. 14].

В жовтні 1908 р. до Баку було привезено 41 тис. пуд. цукру, а в жовтні 1909 р. — 478 тис. пуд., що видно з довідки від Миської управи. Є також дані у пудах (Табл. 3) про помісячне вивезення цукру з Баку до країн Сходу в 1914 і 1915 рр. [13]:

Табл. 3

	Залізницею	Морем	Всього
Місяці 1914 р.			
вересень	157 897	26 465	184 362
жовтень	241 517	—	241 517
листопад	38 487	25 175	65 662
грудень	172 573	16 625	189 198
Місяці 1915 р.			
січень	189 785	190 751	380 536
лютий	178 800	317 679	489 479
березень	60 879	88 541	149 420
квітень	284 838	154 352	438 890
травень	318 775	221 736	540 511
червень	87 650	199 325	281 975
липень	150 921	195 012	345 963
серпень	268 387	201 301	469 698
вересень	157 824	253 440	411 264
жовтень	478 424	93 487	571 708

З 1 по 21 листопада 1915 р. було вивезено 290 130 пуд. цукру: з них 252 718 пуд. залізницею і 26 465 пуд. морем. За наказом імператора Миколи II, російський намісник на Кавказі 11–12 листопада 1915 р. скликав особливу нараду. На нараді було вирішено допустити вивезення цукру до Персії, але не інакше як у супроводі акцизних документів, і не більше від річного обсягу, визначеного в Міністерстві фінансів. Річний обсяг вивезення для Кавказької митниці було визначено в 175 тис. пуд. цукру на рік і зокрема 140 тис. пуд. — через Бакинську митницю, 33 тис. пуд. — через Джильфінську і 2 тис. пуд. — через Шахтаїнську щомісячно. При цьому особлива нарада вирішила збільшити щомісячну часткову норму вивезення для Кавказьких митниць зі 175 тис. пуд. до 300 тис. пуд. у зв'язку зі збільшенням вивезення через Бакинську митницю. Таким чином, норма щомісячного вивезення для даної митниці в окремі місяці становила 265 тис. пуд., але загальне річне вивезення не мало перевищувати 140 тис. пуд. на місяць і 1680 тис. пуд. на рік [9, 14].

Це бурхливе підвезення цукру до Баку пояснюється прагненням посилити вивезення до Персії на шкоду внутрішньому вжитку. Щоб обмежити й урівноважити вивезення цукру до Персії, в Тифлісі на особливій нараді члени біржового комітету та Миської управи запропонували хоча б тимчасово скасувати премії за експорт цукру.

Російський намісник О. І. Манчо запропонував застосувати принцип, встановлений для вивезення інших товарів, наприклад гасу: через кожну митницю пропускати не більше товарів, ніж було пропущено торік та позаторік. Член Біржового комітету Ф. Ф. Скрепінський досліджував торгівлю з Персією і підкреслював, що різке збільшення торгівлі та накопичення товарів на складах загрожує економіці. За даними представника цукровиробників, п. Евенсон вказував на причину такого попиту цукру в Персії: це пов'язано зі зміною характеру попиту. Північна частина Персії (Ардабильський район) розширила попит на головний цукор і відмовилася від Марсельського. В цьому плані перський споживач став європейцем.

У віддалених районах Персії (Мазандоронському і Астрабадському) попит на марсельський цукор дуже швидко знижувався й на перший план виходило споживання головного. Те саме можна сказати про середню частину Персії, яка перебувала під російським впливом. Тут також головному цукру віддавали перевагу перед марсельським. Відбувся перехід від марсельського до головного цукру. Це, на нашу думку, було пов'язано з умовами зберігання цукру. Цукор у головах в умовах високих температур Персії зберігати було значно простіше, ніж цукор-пісок, який під впливом температури злипався й був непридатний для вживання.

Ця обставина не могла не позначитися на запасах головного цукру на Бакинському ринку. При посиленому попиті на головний і зниження розцінок на марсельський цукор представники фірм Баку користувалися будь-якою можливістю вивозити цукор у головах. І коли на початку липня 1915 р. було знято обмеження вивезення в Персію, а разом з тим більшість фірм не рахувалися з потребами внутрішнього ринку, деякі партії внутрішніх запасів цукру отримали певні правові документи й були вивезені до персидських портів. Таким чином, обов'язковий військовий запас у 100 тис. пуд. майже повністю замінили на марсельський цукор лише тому, що військова влада в циркулярі про військовий запас вказала просто цукор, без уточнення, який саме сорт їй потрібен, чим скористалися експортери.

Цукор зберігався на складах «Кавказ і Меркурій» та «Східного товариства» для розвантаження складських приміщень. На ділянці Владикавказької залізниці Петровськ — Дівічі — Баку накопичилося 0,5 млн. т вантажів. Ціни зростали неймовірно. Скуповували цукор для контрабандного вивезення до Персії через Ленкорань, Сальяни і Белесуварь. У серпні 1915 р. Евенсон їздив до Ленораня і просив Бакинського губернатора скоротити контрабанду, але таємне вивезення цукру набрало величезних розмірів і зменшити його було надзвичайно складно. Це була своєрідна конкуренція російському експорту. В цю безодню спливали десятки тисяч пудів на місяць. Від цих зловживань страждали фіскальні інтереси державного бюджету.

Наприклад, у Ленкорань, за даними поліцейного розслідування, в звичайні роки йшло від 12 до 17 тис. пуд. контрабандного товару. Лише за 3 місяці (травень, червень, липень) 1915 р. туди пішло 68 тис. пуд., а в серпні, вересні, жовтні 1915 р. за підрахунками Евенсона — не менше, ніж 100 тис. пуд. [9, арк. 16].

Основною причиною спекуляції було те, що цей бізнес давав можливість отримувати хоча й незначний, але прибуток. Втім, за свідченнями сучасників, перські ціни на цукор були часто нижчими за внутрішні. Ситуація різко змінилася з початком нової Світової війни: ціни в Персії почали неймовірно зростати. З'явився багатий покупець і ажіотажний попит. Це створило підґрунтя для спекуляцій. Підприємці скуповували цукор безпосередньо на цукрових заводах. Покупців, які скуповували в Україні цукор для експорту в Персію, можна розділити на дві категорії. Перша — це фірми та фізичні особи, переважно мусульмани. До другої категорії можна віднести осіб, які раніше ніколи не торгували цукром і лише з початком війни почали його купувати і продавати за кордон. Серед них можна назвати п. Скобелева, фірму «Шеркет», у діяльності якої брав участь Перський консул у Росії Муса-Нагієв та інших. Перському консулу в листопаді 1915 р. дозволили вивезти 200 тис. пуд. цукру начебто для потреб персидського уря-

ду. Насправді це був подарунок йому на суму 1 млн. руб. [9, арк. 17]. Аджє цукор пішов на реалізацію в Персії за спекулятивною ціною.

В зв'язку з таким становищем неодноразово лунали заклики навести лад у торгівлі з Персією й розподілити експорт лише між російськими експортерами рафінаду. З цією метою пропонувалося дозволити експорт лише підприємствам-експортерам за відповідною квотою. Але бакинські купці Джафаров та інші знайшли таке монопольне право для рафінерів несправедливим і таким, яке порушує інтереси загальної торгівлі з Персією. Вони пригадали, що представника Київського бюро рафінерів запрошували для вирішення проблем вивезення цукру в Персію. Але оскільки він сам був заінтересованою особою, то, на думку Джафарова, клопотався про зміни організації торгівлі у власних інтересах.

Коли було доставлено необхідну кількість головного цукру і вжито заходів для насичення ринку в м. Баку, спекуляції припинилися. 1915 р. в Баку було близько 600 тис. пуд. марсельського цукру, 400 тис. пуд. цукру-піску, 300 тис. пуд. головного цукру. Сумарно 1,3 млн. пуд. цукру. З цієї суми лише 200 тис. пуд. передбачено було для внутрішнього вжитку, решта 1,1 млн. пуд. — для експорту. Ще 150 тис. пуд. передбачалося переправити до ст. Беладжери, звідти до Баку як резерв.

На засіданні 1915 р. Член Бакинського біржового комітету Ф. Ф. Скрепінський нагадав представникові цукровиків п. Евенсену про зобов'язання українських виробників тримати в Баку для потреб внутрішнього ринку не менше, ніж 300 тис. пуд. головного цукру. На думку Скрепінського, варто було дозволити вивезення цукру до Персії лише при запасі в Баку й Закавказзі не менше ніж 500 тис. пуд. головного цукру. Це пояснюється тим, що продавати цукор на зовнішньому ринку було набагато вигідніше, ніж на внутрішньому. Проте в окремі роки вигідно було продавати цукор на внутрішньому ринку. Про це було заявлено в Києві на нараді під головуванням Евенсона. Так, наприклад, за жовтень — листопад 1915 р., за даними Бакинського біржового комітету, в Баку було привезено близько 800 тис. пуд. цукру, призначеного для продажу на внутрішньому ринку [9, арк. 1].

За спогадами Моїсея Гальперіна, ненормальний стан рафінадної промисловості й пригнічений стан рафінадного ринку змушували багатьох серйозно думати про необхідність заходів для оздоровлення і врятування цієї важливої галузі промисловості. Деякі спроби в цьому напрямку зіштовхнулися з принциповими запереченнями. Центральні урядові органи ставилися до українських синдикатів не співчутливо. Під впливом громадської думки в законодавчих палатах розроблялися репресивні заходи проти синдикатів і створення угоди рафінерів на зразок уже наявних. За 12 років з часу першої угоди окремі підприємства розвивалися неоднаково. А голов-

ною умовою нормального зростання промисловості є надання повної свободи розвитку. За офіційними даними Всеросійського товариства цукро-заводчиків, у 1911/12 рр. було продано рафінаду 52 330 549 пуд., а в 1912/13 рр. — 55 745 691 пуд., тобто споживання зросло на 3 415 000 пуд.

Контингент випуску цукру-піску на внутрішніх ринках з 58 млн. пуд. у 1909/10 рр. одразу піднявся до 70 млн. пуд. у 1910/11 р і з 73 млн. у 1911/12 рр. до 81 млн. у 1912/13 рр. Уряд нормував не виробництво, а відпуск цукру. Внаслідок цього в 1911/12 рр. надлишок цукру досяг 1 856 000 пуд. [9, арк. 24].

1. Брокль Л. Значение вывозной премии в русской сахарной промышленности / Л. Брокль // Земледелие. — 1886. — № 42.

2. Брюссельская конвенция. — Киев, 1908.

3. Вывоз российских товаров за границу. Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900–1911 годы. — СПб. : Тип. М. П. Фроловой, 1913. — С. 175.

4. Державний архів Житомирської області. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 52. Копии циркуляров управляющего Акцизными сборами Волынской губернии о разрешении Андрушевскому заводу вывозить сахар за границу согласно Брюссельской конвенции 25 августа 1909 г. — Арк. 1.

5. Державний архів Одеської області. — Ф. 247. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 24.

6. Ланге П. В. Экспорт русского сахара и Брюссельская конвенция / П. В. Ланге // Вестник сахарной промышленности. — 1912. — 7 сентября. — № 36. — С. 51.

7. Центральний державний архів України в м. Києві (Далі — ЦДАК України). — Ф. 442. — Оп. 529. — Спр. 61. Дело об исходотайствовании Высочайшего соизволения на право ношения Львом Бродским пожалованного ему Персидским шахом ордена Льва и Солнца 2-й степени.

8. ЦДАК України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391.

9. ЦДАК України. — Ф. 579. Центральное бюро по объединению закупок сахара (1900 — дек. 1915). — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1, 14, 16, 17, 24.

10. ЦДАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 243. Вывоз сахара из свекло-сахарных и рафинадных заводов за последние 14 лет — 1895–1908 гг.

11. ЦДАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 261. О вывозе из России за границу сахара-сырца и рафинада.

12. ЦДАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 422.

13. ЦДАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 1.